

Politická kultura a lokální politika v České republice

Igor Nosál

► To cite this version:

Igor Nosál. Politická kultura a lokální politika v České republice. Cahiers du CEFRES, 1999, Vznikání demokratické praxe v České republice, 16, pp.21-30. halshs-01234935

HAL Id: halshs-01234935

<https://shs.hal.science/halshs-01234935>

Submitted on 27 Nov 2015

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

Cahiers du CEFRES

N° 16, Vznikání demokratické praxe v České republice
Antoine Marès (Ed.)

Igor NOSÁL

Politická kultura a lokální politika v České republice

Référence électronique / electronic reference :

Igor Nosál, « Politická kultura a lokální politika v České republice », Cahiers du CEFRES. N° 16, Vznikání demokratické praxe v České republice (ed. Antoine Marès).

Mis en ligne en / published on : août 2010 / august 2010

URL :

http://www.cefres.cz/pdf/c16/nosal_1999_politicka_kultura_ceska_republika.pdf

Editeur / publisher : CEFRES USR 3138 CNRS-MAEE

<http://www.cefres.cz>

Ce document a été généré par l'éditeur.

© CEFRES USR 3138 CNRS-MAEE

Politická kultura a lokální politika v České republice

Igor Nosál

ÚVODEM: DEMOKRACIE A LOKÁLNÍ POLITIKA

Lokální politika byla v české politické tradici vždy důležitou úrovní politického života. Dá se snad dokonce říci, že byla v historii české společnosti často tou nejdůležitější, protože jedině zde se mohl rozvíjet český politický život, když Češi ztratili po Bílé hoře na dlouho až do roku 1918, a znovu pak opakovaně, možnost ovlivňovat politiku na úrovni státu (nemluvě o ztrátě vlivu na politiku v okolní Evropě). To možná také vysvětluje, proč má česká politika od vzniku moderního národního státu často charakter malé provinční, uzavřené a do sebe zahleděné politiky (tento rys je například znovu patrný v české zahraniční politice po znovunabytí státní suverenity po roce 1989).

Úroveň demokracie v lokální politice má velký význam pro celkovou stabilitu demokracie ve státě. Právě v lokální politice se mohou rozvinout a realizovat základní elementy demokracie, které jinak, na národní úrovni zastupitelských demokracií, mají velmi omezené možnosti projevu. Mám tím na mysli větší prostor a příležitost pro bezprostřední participaci na politickém životě. Na úrovni lokální komunity jsou všechny předpoklady pro intenzivnější projev této základní demokratické ctnosti – participativního charakteru občanského chování, založeného na méně zprostředkované politické zkušenosti, lepší znalosti politické reality a přímější možnosti participovat na veřejné činnosti s přímým dopadem na kvalitu veřejného života v bezprostřední blízkosti života občanů.

Demokracie se historicky vyvinula z lokální politiky. První demokracie antického světa byly městskými politickými komunitami, z nichž nejznámější je aténská *polis*.¹ Také západní model liberální demokracie

¹ Aténská polis měla v době vrcholu aténské demokracie přibližně 300 tisíc obyvatel, z čehož třetinu tvořili otroci a z 200 tisíc svobodných polovinu tvořili politicky bezprávné ženy, cizinci a děti. Tedy jen asi 40 000 svobodných aténských mužů mělo občanská práva (viz Svensson, 1995, str. 2).

v moderních národních státech se vyvinul z lokální úrovně politiky, z místních samospráv, spolkového života, působení korporací (cechů) a sdružení, které spoluvytvářejí *občanskou společnost*, historicky sahající až k evropské městské demokracii (Brokl a kol., 1997, str. 88). Západní forma demokracie tedy vznikla dlouhým historickým procesem zdola.

S jistou mírou zjednodušení lze argumentovat, že naše dnešní demokracie vznikla shora, ústavní změnou po pádu komunistického režimu v listopadu 1989, nikoliv uznáním a kodifikací existujících institucí občanské společnosti a jejich následnou institucionalizací v systému liberální demokracie (viz také Brokl a kol., 1997, str. 89). Na rozdíl od vývoje tradičních západních demokracií se nové demokracie střední a východní Evropy vytvářejí rychlým rozhodnutím nových politických elit (v kombinaci s rozhodnutími na úrovni mezinárodní mocenské politiky), které má většinou podobu opisování institucí, tj. přejímání již fungujících modelů institucí západních demokracií, které však nemá před sebou onu dlouhou historickou sociálně-politickou genezi. Třebaže toto instalování demokracie je demokraticky legitimováno občany ve volbách, sociologicky lze do jisté míry interpretovat prudký přechod z nedemokratického komunistického režimu k demokratickému politickému systému jako budování demokracie shora; parafrázuji-li slova Ralpa Dahrendorfa, hodiny ústavních právníků předběhly hodiny občanů (viz Dahrendorf, 1990). Podle Gerda Meyera mírumilovné revoluce východní střední Evropy nebyly vedeny vzbouřenou socio-ekonomickou třídou jako takovou, ale malou politickou kontra-elitou, většinou složenou z akademické inteligence. Protestující masy dělníků a zaměstnanců hrály, jestli vůbec, větší roli jen v krátké fázi lidového demokratického procesu a dramatického obratu v letech 1989/90. Sociologicky nové demokracie nebyly iniciovány a stále nejsou spravovány specifickou třídou, která by dominovala transformačnímu procesu na základě vytvořených socio-ekonomických zájmů, dlouhotrvající zkušenosti s demokratickou politikou, vlastní kulturní tradicí a, to je zvláště důležité, dobře naplánovaných nebo aspoň vyzkoušených alternativ politiky a profesionálního personálu. Ve skutečnosti jsou mladé demokracie východní střední Evropy ovládány vedoucí vrstvou, fungující jako síť reprezentující specifickou směs starého a nového (Meyer, 1996 str. 22-23). Krátké období masových hnutí sametové revoluce bylo záhy utlumené a hlavním politickými aktéry transformace se staly nové politické kontra-elity vítězných nových liberálů seskupených v politických stranách, zejména v nové Klausově ODS. Podobná jiná historie demokracie se týká nejen bývalého Československa, ale i dalších států východní střední Evropy a východní Evropy.

Na druhé straně nelze pominout imanentní demokratizační tendence, patrné uvnitř (zdola) společnosti, které se v politických dějinách české společnosti diskontinuálně znovuvynořují zejména v kritických momentech ohrožení národní svébytnosti. Demokracie je závislá právě na takové roli občanů, kteří zaujímají kritickou roli účastníků se aktérů a účastníků politiky. Občanské hodnotové orientace, občanské postoje a chování vytváří rámec pro operace jakékoli demokratické vlády, tedy i lokálních vlád – místní správy a samosprávy. Tyto občanské hodnoty a postoje vedou také k rozvoji občanských samospráv a sdružení, které působí jako spontánní a neformální instituce lokálního politického života, bez nichž by demokracie nebyla stabilní a formální demokratické instituce by ztrácely účinnost. Tento aspekt demokracie vysoce oceňovali klasičtí teoretikové liberální demokracie J. S. Mill a Alexis de Tocqueville jako bariéru před tyranií většiny, vykonávané politickými institucemi demokratického státu (Tocqueville) a výchovu k demokratické odpovědnosti (J. S. Mill). Nově empiricky prokazuje význam participativní občanské kultury a na interpersonální důvěře a sociálním kapitálu založené a fungující občanské společnosti zejména významná studie politické kultury a občanské tradice v regionech Itálie *Making Democracy Work* (Robert Putnam, 1993).

Transformace politického systému ČR po roce 1989 znamenala rychlou institucionální změnu v českém politickém systému. Nový ústavní systém s prvky liberální demokracie přinesl nové možnosti účasti a vlivu lidu v politice, třebaže možnosti nové demokratické ústavy nebyly v některých momentech dosud prakticky naplněny; to se týká zejména decentralizace státní moci ve veřejné správě, jejíž neuskutečnění má své negativní důsledky v pomalé demokratizaci politického života české společnosti na nižších úrovních politiky – regionální a lokální politiky.

V dosud institucionálně relativně vysoce centralizovaném systému zastupitelské parlamentní demokracie byla pozornost masových médií a veřejného mínění logicky soustředěna zejména na politickou změnu v celostátních institucích legislativy a exekutivy. Lokální politika, respektive její demokratizace, zůstala skryta ve stínu dramatických změn na celonárodní úrovni. To se mimo jiné projevuje také tím, že občané nemají příliš jasno o významu lokální politiky. Potvrzuje to například zjištění výzkumu politické kultury lokálních společenství uskutečněné Sociologickým ústavem AVČR v roce 1994 v Českém Krumlově, Teplicích a Novém Městě nad Metují: Lidé nemají příliš jasnou představu o tom, co je v pravomoci a jaké jsou povinnosti zastupitelstva a obecního úřadu. Tyto orgány, a hlavně lidé v nich, jsou většinou činení odpovědnými za všechny nedostatky a problémy, které občan ve svém prostředí potkává. 55%-70% responden-

tů také odpovědělo, že neví, jak jsou v zastupitelstvu zastoupeny některé skupiny obyvatelstva (Vajdová – Kostecký, 1997, str. 454).

TYPY LOKÁLNÍCH POLITICKÝCH KULTUR – HODNOTOVÉ ORIENTACE OBČANŮ

Pokusy identifikovat typy lokálních politických kultur (typy politických orientací) v postkomunistických společnostech východní střední Evropy (ČR, Maďarska, Polska, Slovenska) se objevují v unikátní a pionýrské komparativní studii *Local Democracy and the Processes of Transformation in East-Central Europe* (Baldersheim, H. – Illner, M. – Offerdal, A. – Rose, L. – Swianiewicz, P., eds., 1996).

Autoři části této studie (*Political Culture and Citizen Involment*) pracují s konceptem šesti typů obecných občanských hodnotových orientací: První dichotomická dvojice typů je orientace liberální versus paternalistická orientace, druhá dvojice dichotomických typů je meritokratická versus egalitářská orientace, třetí dichotomická dvojice typů je individualistická versus kolektivistická orientace a poslední je typ klientelistická orientace (Baldersheim, H. – Illner, M. – Offerdal, A. – Rose, L. – Swianiewicz, P., eds., 1996 str. 43-100). Zjištěná interkorelace mezi těmito měřenými orientacemi občanů k lokální politice je velmi slabá. Podle autorů to není překvapivé zjištění. Výsledkem výzkumu ve všech čtyřech zemích (včetně ČR) je zjištění, že situace v postkomunistických zemích je daleka toho, co by se dalo charakterizovat jako plně integrované a konzistentní vzory politické kultury na obecné úrovni. Místo silných interkorelací mezi různými měřenými hodnotovými orientacemi, které by mohly signalizovat samostatně založené kulturní dimenze, objevují autoři množství dimenzí (nebo subdimenzí), vzájemně korelujících na relativně nízké úrovni.

Celkové závěry tohoto komparativního výzkumu zdůrazňují stav neustálé změny, ve které se politická kultura postkomunistických společností nachází. Bez ohledu na entuziastické přivítání demise předcházejícího komunistického režimu, nachází autoři výzkumu evidenci toho, že převažující politické kultury v těchto zemích si podržely elementy, které sice nejsou otevřeně antireformní, ale jistě nejsou moc přátelské či nápomocné reformním cílům silně proklamovaným lidry nových režimů. Těmito bariérovými elementy jsou podle zjištění stále v myšlení občanů na signifikantní úrovni přítomné paternalistické, egalitářské a klientské hodnotové orientace, včetně skepticismu k roli tržních sil v ekonomii.

Ve vztahu k rozvoji lokální demokracie závěry výzkumu zdůrazňují

zejména negativní vliv klientismu a odmítání privatizace veřejných služeb. Klientismus může podřezat budování více liberálního sociálního, politického a ekonomického prostředí uvnitř jednotlivých komunit (Balderšheim, H. – Illner, M. – Offerdal, A. – Rose, L. – Swianiewicz, P. eds., 1996, str. 98).

Podrobnější srovnání ukazuje jisté specifické rysy české lokální politické kultury. Zajímavé je například zjištění, že na základě zjištěných dat se politické kultury v České republice a Slovenské republice jeví většinou homogenní, přesto obsah převažujících kulturních orientací je mezi oběma zeměmi celkem jasně odlišný; občané obou zkoumaných obcí v ČR (Blatná, Český Krumlov) jsou charakterističtí umírněně liberálním souborem hodnot, obyvatelé zkoumaných slovenských obcí (Kúty, Prievidza) vyjadřují paternalistické a antiliberální hodnotové orientace ve stupni převyšujícím průměry občanů všech ostatních zemí, zahrnutých do výzkumu (Balderšheim, H. – Illner, M. – Offerdal, A. – Rose, L. – Swianiewicz, P., eds., 1996, str. 96).

POLITICKÁ KULTURA OBČANŮ A POCIT OBČANSKÉHO SEBEVĚDOMÍ

Pocit občanské kompetence a občanského sebevědomí je důležitým indikátorem stavu politické kultury občanů a úrovně demokracie ve společnosti. Pocit občanského sebevědomí a kompetence vyjadřuje sebehodnocení občana jako politického aktéra a možnost a ochotu bránit svá občanská práva i míru reálného vlivu občana na politická rozhodnutí. V teorii demokratické politické kultury Almonda a Verby je smysl pro občanskou kompetenci klíčovým prvkem. Je to víra, že občané mohou ovlivnit směr vládních rozhodnutí (na úrovni místních vlád nebo národních vlád). Almond a Verba také rozlišují subjektivní občanskou kompetenci, víru že občané mohou něco udělat s místními nebo národními zákony, které považují za nespravedlivé, a objektivní občanskou kompetenci, aktuální chování určené k ovlivnění vlády. Disparitu mezi těmito dvěma dimenzemi, zjištěnou ve všech pěti zkoumaných národech,² považují Almond a Verba za funkční v demokratické politické kultuře. Rezerva v pocitu subjektivní kompetence slouží podle Almonda a Verby jako potenciální kontrola zneužití moci a zvyšuje odpovědnost vlád (elit), zatímco objektivní slabost obyčejného člověka umožňuje vládním elitám jednat (Almond – Verba, 1963, str. 481).

² Ve své studii *The Civic Culture* (1963) zkoumali Almond a Verba národní politickou kulturu v USA, Velké Británii, Německu (Západním), Itálii a Mexiku.

Opakované výzkumy veřejného mínění českých občanů pořádané IVVM ukazují, že pokud by byly rozhodnutím místního zastupitelstva ohroženy zájmy většiny lidí, projevilo by nesouhlas (podniklo něco proti tomu) pouze 25%-30% dotázaných – únor 1991 (34%), říjen 1992 (26%), červen 1994 (25%), leden 1995 (28%), únor 1996 (30%). Tedy 70%-75% dotázaných by buď chtělo ale nemohlo, nechťelo nebo nemohlo, nebo odpovědělo jinak či nevědělo. Za pozornost stojí od června 1994 (25%) opět stoupající podíl jednoznačně kladných odpovědí (chtěl – a mohl) – únor 1996 (30%), který může signalizovat opětovné oživení zájmu o věci obecné (IVVM, zpráva z výzkumu 96-08).

Pro mezinárodní srovnání, data prezentovaná v klasické srovnávací studii politických kultur *The Civic Culture* G. Almonda a S. Verby (sbíráná v letech 1959-1960) ukazují, že proti místnímu nařízení, které by považovali za nespravedlivé by něco udělalo 78% Britů, 77% Američanů, 62% Němců (Západní Německo), 52% Mexičanů a 51% Italů (Almond – Verba, 1963, str. 206-207). Data z let 1974 ukazují, že procento občanů z pocitem lokální občanské kompetence zůstává v USA stejný (77%), ve Velké Británii klesl o 4% (74%), v Německu výrazně stoupl o 8% (70%), v Holandsku bylo zjištěno 71% a v Rakousku 48% občanů s pocitem místní občanské kompetence (viz Conradt, 1989, str. 232).

Ve výzkumu IVVM v červnu 1994 skupina dotázaných, která by vyjádřila svůj názor v souvislosti s rozhodnutím obecního zastupitelstva (n=263) rovněž odpověděla na otázku: *A co byste asi udělal?* 23% by upozornilo poslance, 21% by písemně upozornilo obecní zastupitelstvo, 18% by šlo za starostou, 14% by volilo demonstraci nebo jinou formu veřejného protestu, 6% by organizovalo petiční akci, 11% by postupovalo jinak, například by využilo sdělovací prostředky nebo v nejbližších volbách by volilo jinou stranu (IVVM, zpráva z výzkumu 94-06).

Podle analýzy dat IVVM z června 1994 je difference v názorech na rozhodnutí obecního zastupitelstva, které by ohrožovalo zájmy většiny lidí podle sociodemografických charakteristik podobná jako v případě akcí proti rozhodnutí vlády. Muži by se aktivně projeвили častěji (29%) než ženy (21%). Mezi dotázanými se základním vzděláním by něco podniklo 18%, zatímco mezi vysokoškolsky vzdělanými 39%. Přibližně stejně by vystupovali dotázaní podle věkových skupin s výjimkou nejstarších. Od 15 do 59 let by byla ochotna dát najevo svůj nesouhlas více než 25%, u šedesátiletých a starších takto odpověděla necelá pětina. Podle regionů projevili největší připravenost vystoupit v případě rozhodnutí proti zájmům většiny dotázaných ve východních Čechách (35%). Podle sympatií

k politickým stranám to byli stoupenci ODS (36%). Z těch, kteří jsou spokojeni s politickou situací, by chtělo a mohlo projevit nesouhlas s rozhodnutím obecního zastupitelstva polovina (IVVM, zpráva z výzkumu 94-06).

Svou možnost ovlivnit řešení problémů v místě bydliště hodnotí podle průzkumu IVVM z ledna 1998 asi 3/4 českých občanů jako spíše menší (40%) nebo malé (33%), asi 1/4 občanů považuje své možnosti za velké (3%) nebo spíše větší (20%). Toto rozložení názorů je téměř shodné z daty zjištěným v lednu 1997, kdy toto sledování názoru započalo. Své možnosti hodnotí lépe podnikatelé a živnostníci, lidé z vyššími stupni vzdělání, zvláště vysokoškolsky vzdělání a muži; celkově lidé s dobrou životní úrovní. Z hlediska preferencí jsou spokojenější především stoupenci ODS. Možnosti v místě bydliště považují za lepší i občané na venkově a posuzují je tak shodně muži i ženy. Vliv v místě postrádají obyvatelé velkoměst (IVVM, 98-01).

Malá občanská sebedůvěra Čechů je doprovázená další vážnou překážkou v postupu demokratizace české společnosti (včetně demokratizace života lokálních společenství); tím je nízká úroveň interpersonální důvěry v české společnosti, potvrzovaná řadou sociologických dat. Pro ilustraci z již citovaného výzkumu Politická kultura lokálních společenství vyplývá, že pouze 23% občanů důvěřuje druhým lidem (lidem se dá obvykle věřit), 67% vyjadřuje podmíněnou důvěru (je třeba dát si dobrý pozor ve styku s lidmi) a 10% odpovědí vyjadřuje absolutní nedůvěru k druhým lidem (Vajdová – Kostecký, 1997 str. 451). Opakované výzkumy veřejného mínění IVVM potvrzují špatný stav mezilidských vztahů v české společnosti. Za spíše špatné a špatné považuje vztahy mezi lidmi 66%-81% občanů: v roce 1990 to byl názor 73% občanů, 1991 – 81%, 1992 – 71%, 1993 – 71%, 1994 – 77%, 1995 – 66%, 1996 – 68% (IVVM, 92-16). Tento stav mezilidských vztahů považují za jeden vážných problémů demokratizace české postkomunistické společnosti.

POLITICKÁ KULTURA LOKÁLNÍCH POLITICKÝCH ELIT

Dalším rysem lokální politické kultury je chování místních veřejných činitelů (politických elit). Problém politického chování veřejných činitelů politických elit se stává, zejména v posledním roce skutečně velmi silně veřejně reflektovaným problémem, který lze myslím bez nadsázky označit za krizi elit: týká se však zejména politických reprezentantů na celonárodní úrovni, ovšem i u místních politiků výrazně převažuje negativní hodnocení jejich politické kultury.

Místní veřejní činitelé jsou občany hodnoceni v porovnání s hodnocením čelných veřejných činitelů na národní úrovni pozitivněji. Z šetření IVVM v únoru a březnu 1998 vyplývá, že 17% dotázaných hodnotí politickou kulturu čelných představitelů naší politiky (např. ministrů, poslanců, představitelů politických stran) jako dobrou, 77% jako špatnou, zatímco politickou kulturu místních politiků považuje za dobrou 29%, za špatnou 49% občanů.

Výrazně pozitivnější hodnocení politické kultury místních politiků znamenalo toto šetření IVVM v menších obcích: v obcích do 2000 obyvatel odpovědělo kladně 39% dotázaných, v místech do 5000 obyvatel až 42%.

Z hlediska regionů hodnotí příznivě politickou kulturu místních politiků především Východočeši a Jihomoravané (39%), opačný názor zastávají nejčastěji Západočeši (58%). V Praze hodnotí politickou kulturu místních politiků kladně 14% respondentů, což je v souladu s celkově nízkým počtem kladných hodnocení ve velkoměstech nad 100 tisíc obyvatel (IVVM, informace z výzkumu 98-03)

ZÁVĚR

Znovuzrození demokracie aktivitou shora se promítlo také do charakteru lokální politiky v ČR. Ta v podstatě kopírovala vývoj na národní úrovni. Více než otevřený vliv struktur občanské společnosti (a pro její slabost) rozhodovalo ideologicko-stranické hledisko příslušnosti k novým elitám (politickým stranám) a jeho silných vliv ve státní a lokální byrokracii. To bylo institucionálně posilováno silnou ingerencí státu do lokální politiky v centralizovaném systému veřejné správy. To vzbudilo u části občanů pocity apatie nebo nízké občanské kompetence. Tato situace může také konzervovat či dokonce podporovat klientismus jako typ politické kultury či strategie občana. Může také vést k posílení zjevně přítomného paternalismu (paternalistické kultury). Na druhé straně je zde také výrazný segment liberálních orientací k politice, jak některé výzkumy ukazují, snad silnější než v některých jiných postkomunistických společnostech. Nezanedbatelná je i demokratická tradice i tradice relativně rozvinutého občanského života v místních komunitách. Demokracie je stále silně preferovanou formou politického uspořádání. Má však mnoho problematických míst.

Dostupná data z dosavadních výzkumů lokální politiky v ČR ukazují, že orientace občanů k lokální politice lze označit za převážně *poddanské* – ve smyslu definice Almonda a Verby (1963). Mezi občany převažují po-

city nízké občanské kompetence, bezmoci či malého vlivu na politiku. Zároveň však veřejnost vykazuje nespokojenost z politickou kulturou veřejných činitelů (o něco lépe hodnotí místní politiky) a pociťuje malý vliv na jejich rozhodování. Současně pak většina občanů vyjadřuje ochotu podílet se na řešení problému své obce a vyjadřuje přesvědčení o nezadržitelnosti demokratizace společnosti. Slabost a malá rozvinutost autonomní občanské společnosti a související občanské kultury je hlavním problémem demokratizace lokální a v důsledku i celostátní politiky v ČR.

LITERATURA

ALMOND, G. – VERBA, S., *The Civic Culture*, Princeton University Press, 1963.

ALMOND – VERBA, eds., *The Civic Culture Revisited*, Sage, 1989.

BALDERSHEIM, H. – ILLNER, M. – OFFERDAL, A. – ROSE, L. – SWIANIEWICZ, P., eds., *Local Democracy and the Processes of Transformation in East Central Europe*, Westview Press, 1996.

BROKL, L. a kol., *Reprezentace zájmů v politickém systému České Republiky*. Sociologické nakladatelství, Praha, 1997.

CONRADT, D. P., „Changing German Political Culture“, in: Almond – Verba, eds., *The Civic Culture Revisited*, Sage, 1989.

DAHRENDORF, R., *Reflections on the Revolution in Europe*, London, Chatto & Windus, 1990, (české vydání: *Úvahy o revoluci v Evropě*. Nakladatelství Evropského kulturního klubu, 1991.)

IVVM, informace z výzkumu 94-06, *Reakce občanů na rozhodnutí, která by vedla k ohrožení zájmu lidí* (28. 5. - 3. 6. 1994).

IVVM, informace z výzkumu 98-01 (ot. 40, 41), *Občané k uplatňování demokracie*, vydána dne 6. 2. 1998.

IVVM, informace z výzkumu 98-03 (otázka 16, 17), *Politická kultura v ČR*, vydána dne 26. 3. 1998.

IVVM, informace z výzkumu 96-12 (otázka 27, 28), *Veřejnost o mezilidských vztazích*, vydána dne 8. ledna 1997.

MAYER, G., *Toward a Political Sociology of Postcommunism*. (In): Jabłoński, A. W. – Meyer, G., eds., *The Political Culture of Poland in Transition*. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego. Wrocław 1996.

PUTNAM, R. D., *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press, 1994.

SVENSSON, P., *Teorie demokracie*, CDK, Brno, 1995.

VAJDOVÁ, Z. – KOSTELECKÝ, T., *Politická kultura lokálních společenství: případ tří měst*, Sociologický časopis, 18, 1997, č. 4, s. 44.